

VALDAS PRUSKUS

Vilniaus Gedimino technikos universitetas

RINKOS ETINĖS RIBOS PILIETINĖS VISUOMENĖS TAPSMO, PROFESIJOS AUTONOMIŠKUMO IR ASMENINIŲ SANTYKIŲ KONTEKSTE

Ethical Boundaries of the Market in the Context of the Becoming
of Civil Society, the Occupation's Autonomy and Personal Relations

SUMMARY

The article analyses the extent to which the market is and can be free and where the ethical boundaries of its expression are. It shows that the market mostly motivates the individual's economic activity and contributes to the creation of the commonwealth. The idea of freedom and choice, supported by the market, protects the occupation's autonomy, encourages the citizens to join organizations that can take on work not performed properly by the state institutions and to monitor it effectively. On the other hand, the values created and cherished by the market are very specific (e.g. quality of consumption). They are undoubtedly significant but not the only ones. Everyone has the right and duty to go up to the values that are not recognized by the market but are personally important. And here he must feel the real support of the state whose aim is to create the conditions for each member of the society to strive for its welfare (personal goals) with regard to the highest values – human and his dignity, which cannot be sacrificed to the supposed omnipotence of the market. Since the goal of economic activity is to satisfy the needs of the individual and society, its results can be and should be measured not only according to economic ends (profit, productivity effectiveness), but also by ethical ones (a consistency of individual aspirations).

SANTRAUKA

Straipsnyje analizuojama, kokių mastų rinka yra ir gali būti laisva, kur jos reikškos etinės ribos. Parodoma, kad rinka labiausiai skatina individo ekonominį aktyvumą ir kartu prisideda prie visuotinės gerovės kūrimo. Jos remiama laisvės ir pasirinkimo idėja gina profesijos autonomiškumą, skatina piliečius telktis į organizacijas, galinčias imtis ne tik tų darbų, kurių nepajėgia deramai atlikti valstybinės institucijos, bet ir veik-

RAKTAŽODŽIAI: etika, vertybės, pilietinė visuomenė, individas, rinka, valstybė, gerovė.

KEY WORDS: ethics, values, civil society, individual, market, state, welfare.

mingai jas stebėti ir teigiamai skatinti pilietinės visuomenės tapsmą. Kita vertus, rinkos kuriamos ir puoselėjamos materialinės vertybės yra labai specifinės. Jos neabejotinai svarbios, bet ne vienintelės – žmogus turi teisę ir gali siekti tų nematerialių vertybių, kurios nėra rinkos pripažintos, bet jam asmeniškai svarbios. Ir čia jis turi jausti realią paramą valstybės, kurios priedermė sudaryti sąlygas visiems ir kiekvienam visuomenės nariui siekti gerovės (savų tikslų) pripažįstant aukščiausią vertybę – žmogų ir jo orumą, kuris negali būti aukojamas rinkos tariamai visagalybei. Kadangi ekonominės veiklos tikslas yra patenkinti individo ir visuomenės poreikius, tai jos rezultatai gali ir turi būti matuojami ne tik ekonominiu (naudos, produktyvumo ir efektyvumo), bet ir etiniu (neprieštaravimo individo siekiams) masteliu.

Neišskirtinumas. Rinka yra dėmesinga ir rūpestinga institucija. Ji pateisina ir kreipia žvilgsnį pirmiausia į protingus individo troškimus, kurie leidžia pasiekti rezultatą – apčiuopiamas materialines gėrybes (pinigų, prekių). Savo ruožtu šitaip skatinami prekių mainai. Jie gali būti todėl, kad žmonės nori vis naujų prekių, nes rinka juos nuolat skatina jų įsigyti. Rinka nedaro jokio skirtumo tarp būtinausių prekių žmogui ir tarp nebūtinų, nors ir trokštamų. Rinkai svarbu, kad egzistuoja visuomenėje troškimas, noras turėti tą prekę, ir tą troškimą ji privalo patenkinti. Kaip matome, rinka nevykdo jokios diskriminacijos žmonių poreikių atžvilgiu: ji vienodai pasirengusi tenkinti ir būtinausius poreikius, ir nebūtinus, bet ypatingus, būdingus tam tikram žmonių tipui, nors moraliniu požiūriu visuotinai nepriimtinus (pvz., prekyba preparatais ar neįprastomis priemonėmis, skatinančiomis seksualumą, ir pan.)

Nesuinteresuotumas. Rinka gina individo teisę laisvai ir netrukdomai gauti prekę ir visai nesidomi tos prekės reikalingumu, tikslingumu bei vertingumu žmogui. Rinkai nesvarbu, kaip žmogus pats tą įgytą daiktą vertina (jeigu perka, tai kartu jis parodo, kad šis daiktas jam yra ir reikalingas, ir vertingas). Rinkai svarbiausia patenkinti šį žmogaus pasirinkimą. Svarbu ir tai, kad prekė būtų

įperkama. Kitaip tariant, rinkos uždavinys – ne svarstyti, kokią iš tiesų vertę turi prekė, daiktas, o jį pateikti ir pasiūlyti potencialiam vartotojui prieinama kaina ir tinkamomis sąlygomis.

Orientacija į konkretų rezultatą. Rinkai svarbu, kad žmogaus poreikis būtų patenkintas, būtent, kad jis galėtų realiai įsigyti norimą daiktą. Vartotojas neturi didelės įtakos gaminant prekę. Tačiau jo balsas turi lemiamą įtaką tada, kai jis tampa potencialiu pagamintos prekės pirkėju. Nupirkus daiktą pripažįstama, kad jis visiškai atitinka vartotojo poreikius. Tik tada jis tampa ekonomine gėrybe. Taigi galima sakyti, jog daiktas tampa ekonomine gėrybe, jeigu jo gamyba, paskirstymas ir turėjimas remiasi penkiomis anksčiau minėtomis normomis ir to daikto vertė gali būti visiškai panaudojama (vartojama). Žinoma, tai idealus ekonominės gėrybės modelis. Toks modelis gali funkcionuoti tik esant tam tikroms sąlygoms.

Pirma, įgyvendinant šį modelį negalima įtraukti jokių socialinių institucijų normų (jomis jo užteršti). Antra, jame negali būti panaudotos jokios normos, paimtos iš kitų socialinių sferų (ne ekonomikos, t. y. ekonominę gerovę reikia matuoti tik minėtomis penkiomis normomis). Mūsų praktikos normos, kurioomis vadovaujamės, dažnai neadekvačiai išreiškia tuos idealus, kurių siekiame.

Daugelis mūsų praktikos normų, kuriomis vadovujamės siekdami gerovės, turi labai mažai ką bendra su ekonomine gerove ir teisingumu. Neretai, siekdami gerovės sau, mažai paisome teisingumo. Todėl rinka gali atrodyti ir beširdė, ir neteisinga.

Taigi svarbu nustatyti, koku mastu ir kiek rinka gali prisidėti ne tik prie individo gėrio kūrimo, bet ir prie visuomenės bei politinio gyvenimo. Tad kuo rinka gali prisidėti prie pilietinės visuomenės tapimo ir kaip gali būti užtikrintas individo profesijos autonomiškumas?

RINKOS ĮTAKA PILIETINĖS VISUOMENĖS TAPSMUI IR PROFESIJOS AUTONOMIŠKUMUI

Pilietinės visuomenės tapsmas sudaro palankiausias sąlygas individams bendrauti tarpusavyje, reikšti savo interesus ir juos ginti. Taip pat sudaro galimybes daryti įtaką valdžiai ir jos priimamiems sprendimams. Pilietinė visuomenė neišivaizduojama be tokių socialinių darinių kaip rinka, gamybinės įmonės, negamybinės institucijos (švietimo, sveikatos, kultūros, meno), profesinės asociacijos (profsąjungos, politinės partijos, nevyriausybines ir kitos savarankiškos piliečių organizacijos) ir jų funkcionavimo. Tiesa, valstybė neretai stengiasi daryti įtaką šių institucijų gyvavimui. Kiekviena iš jų turi savus tikslus, kuriuos išreiškia skelbiami idealai, ir funkcijas, kurios yra kitokios nei valstybės institucijų ir atliekamos kitokiais būdais bei priemonėmis nei valstybės. Savo veikimu šios organizacijos (pvz., profsąjungos, gindamos savo narių interesus) gali turėti įtakos sudarant darbo, prekybos sutartis ir pan. Taip pat jos gali turėti įtakos ir rinkos normoms (jų kaitos kryptį).

Be to, rinkai turi įtakos ir kitos institucijos, kurios veikia pilietinės visuomenės sąlygomis. Pavyzdžiui, institucijos, besirūpinančios neįgaliaisiais, asmenimis su priklausomybe (narkomanais) ir pan. Šių institucijų veikla, jos pobūdis, tikslai ir jų

siekimas ne tik ryškiai oponuoja egzistuojančioms verslo organizacijoms ir jų veikimo principams, bet verčia jautriau reaguoti į žmonių poreikius ir taikyti lankstesnius, humaniškesnius būdus siekiant savų tikslų. O tai neišvengiamai turi įtakos ir rinkos normų humanizavimui.

Taigi rinka nėra visiškai laisva nuo šių institucijų funkcionavimo padarinių. Minėtų institucijų funkcionavimo normų sankirtos su rinkos normomis vietose kyla daugybė klausimų, į kuriuos nėra paprastų atsakymų. Juk, šiaip ar taip, minėtos institucijos (organizacijos) nėra ekonominės ir jos funkcionuoja pagal savo normas – ne rinkos siūlomas ekonominės gerovės kūrimo normas.

Kita vertus, tokių profesijų, kaip gydytojų, mokytojų, sportininkų, menininkų, statusas leidžia manyti, kad jie taip pat parduoda savo paslaugas. Akivaizdu, kad puikiai suvaidintas vaidmuo spektaklyje, kuris atitinka gėrybės standartus, gali būti laikomas naudingu, tenkinančiu žiūrovų poreikius ir jų „suvartotas“. Tai gi šis vaidmuo yra prekė, kuri siūloma (parduodama) žiūrovui. Arba imkime profesionalaus sportininko pasirodymą – „pergalės reginį“, kurį jis mums, žiūrovams, siūlo. Mes atiname to reginio pasižiūrėti – išgyventi tą jo „pergalę“

kaip vertybę ir už tai sumokame (bilietai į renginį kartais kainuoja nemažus pinigus). Tačiau čia ir kyla delikatus nesusi-pratimas: juk kai profesionalas (gydytojas, mokytojas, menininkas) pradeda pardavinėti savo paslaugas, t. y. jis įeina į rinkos santykių erdvę ir vadovaujasi jos normomis, jo veikla konfliktuoja su tomis vidinėmis normomis, kurias nusako jo profesija, atliekamas profesinis vaidmuo. Gydytojo profesinis vaidmuo – gydyti žmones laikantis Hipokrato priesaikos, o ne prekiauti savo, kaip gydytojo, paslaugomis už pinigus. Sportininko vaidmuo – siekti aukštų sporto rezultatų, o ne rezultatus „pardavinėti“ žiūrovams, t. y. imti pinigus už sportinius laimėjimus. Taigi vidinės gėrybės, kurias siūlo minėtų profesijų atstovai (pvz., gydytojas siekia padėti ligoniui), iš dalies tampa preke⁸. Tiesa, ypatinga preke.

Juk rinkos sąlygomis kiekvienas profesionalas yra laisvas parduoti savo paslaugas ir turi teisę tai daryti autonomiškai. Puikūs profesinio darbo laimėjimai yra individo aktyvumo ir gebėjimų įrodymas. Taip pat įrodymas, kad laikas sugaištas ne veltui – dirbta nuoširdžiai. Suprantama, už tai jis privalo gauti jo pastangas ir laimėjimus atitinkantį atlyginimą. Jeigu profesionalui nemokama pakankamai už jo teikiamas paslaugas, tai jis turi teisę ieškoti kitų jo paslaugų pirkėjų, kurie mokės daugiau⁹.

Ši teiginį gerai iliustruoja ir situacija Lietuvoje, kai iš šalies kasmet išvyksta tūkstančiai kvalifikuotų specialistų ten, kur už jų darbą mokama daugiau. 2013 m. išvyko 40 tūkst. žmonių. Tai procesas, kurį paveikti valstybė gali vieninteliu keliu – sudaryti sąlygas, kurios juos patenkintų. Deja, kaip rodo patirtis, nė viena

šalis to padaryti iki galo negali. Kitaip tariant, ji negali paveikti rinkos dėsnių raiškos, gali tik mažinti jų poveikį individui sudarydama jam palankesnes sąlygas savo gebėjimus (paslaugas) parduoti šalyje, taip pat geresnes sąlygas tiems, kurie tas paslaugas linkę nusipirkti. Profesionalas gali gyventi pagal tai, kaip jam pavyksta parduoti savo paslaugas rinkoje, ieškoti privačių globėjų (sponsorių) arba kreiptis paramos į valstybės institucijas. Taigi iš esmės egzistuoja du pagalbos profesionalui šaltiniai.

Pirmas šaltinis – tai privataus „globėjo“ (firmos) parama. Tuo atveju profesionalas (tarkim, gydytojas arba menininkas) priklauso nuo privataus globėjo, jo likimą gali nulemti vienas arba kitas individas (globėjas), bet dažniausiai jie paiso ir savų interesų. Pasiūlydamas geresnes sąlygas nei valstybė, „globėjas“ (verslo organizacija) viliasi, kad pasamdytojo sukurtas produktas (paslauga) leis gerai pasipelnyti. Tą pasipelnymo galimybę lemia du dalykai.

Pirma, kokių mastu gaminamas produktas ar teikiama paslauga yra populiari ir laukiama vartotojų (koks domėjimasis ja). Antra, kokių mastu produkto gamintojas yra profesionalas, t. y. pagaminto produkto aukšta ir unikali kokybė. Taigi, ir išlaikytas prieinamumo prie kokybiško produkto monopolis. Tad nenustabu, kad ieškoma aukščiausios klasės profesionalų, galinčių gaminti kokybiškus produktus (paslaugas), paklausius rinkoje ir vartotojų pageidaujamas (pvz., aukštos kvalifikacijos kompiuterių programuotojų, populiarių sporto šakų – krepšinio, futbolo – žaidėjų ir pan.).

Antras šaltinis – tai valstybės teikiama parama. Šiuo atveju profesionalas

gali kreiptis pagalbos į valstybę. Jos galimybės patenkinti profesionalo iškeltas sąlygas yra daug kuklesnės. Kita vertus, tai daryti yra ir pavojinga, nes profesionalas gali tapti priklausomas nuo politinių jėgų, kurios stengsis jį panaudoti savo tikslams. Taigi rinkos sąlygomis išlieka pasirinkimo laisvė – kur kreiptis paramos.

Įmanu bandyti pačiam siūlyti savo paslaugą „vartotojui“. Jeigu paslauga bus aukštos kokybės – ją vartotojas parems ir nebereikės „globėjo“ ar valdžios paramos siekiant išgyventi. Rinka nėra panacėja visais atvejais. Jeigu profesionalas dirba įmonėje, tai jo autonomija yra suvaržyta sutarties, kurią jis pasirašė. Profesionalas įsipareigoja kokybiškai gaminti tai, ko reikia įmonei. Godumo skatinama įmonė gali išnaudoti darbuotoją dėl įvairių priežasčių, ne viską jam sumokėti už atliktą darbą¹⁰. Kita vertus, ir menininkai rinkos sąlygomis iš esmės turi tenkinti publikos norus, atsižvelgti į jų skonį bei poreikius, o ne daryti tai, ko nori patys. Advokatai, norėdami užsidirbti, t. y. parduoti savo paslaugas, imasi ginti nusikaltėlius, padariusius žiauriausius nusikaltimus, o ne teisingumą. Tai šiandien matome Lietuvoje. Ginti nusikaltėlį ar ne – tai asmens apsisprendimo reikalas, tačiau kartu ir situacija, į kurią advokatą įstumia rinka. Taigi profesijų autonomija rinkos sąlygomis yra sąlygiškas dalykas¹¹.

Profesijų autonomiškumas daug priklauso nuo to, koku mastu pilietinėje visuomenėje yra griežtai atskirtos pelno siekiančios ir jo nesiekiančios institucijos, kiek aiškiai apibrėžtos jų funkcionavimo ribos ir tarpusavio sąveikos galimybės. Tačiau toks pelno ir nepelno

institucijų atskyrimas galimas tik tuo atveju, jeigu rinkos normos nebūs taikomos siūlant ir taikant profesines paslaugas arba produktus. Kitaip tariant, jos nebūs matuojamos pinigais. Šią paslaugų kokybės ir vertinimo cenzoriaus funkciją gali bandyti pasisavinti valstybė. Taip ji taptų savaip „nesuinteresuota vartotoja“, kuri pasirengusi mokėti už paslaugas tiek, kiek mano esant pakankama, t. y. voliuntaristiškai. Esant tokiai situacijai, kils realus pavojus, kad už paslaugas valstybė mokės mažai ir, antra, reikalaus ištikimybės ir remti politinį režimą. Tačiau jeigu valstybė yra visų piliečių teisių gynėja, jų laisvės ir autonomijos gerbėja, tai ji nelaikys savęs tokia „nesuinteresuota“ vartotoja, nors ir rems menininkus kaip kultūros vertybių kūrėjus. Juk menininkų paslaugų vartotojai yra visi piliečiai. Ši paslauga skirta visiems. Menas yra laisvas užsiėmimas. Svarbu, kad nebūtų institucijų, kurios bandytų jam daryti įtaką ir reguliuoti. Menas turi gyvuoti ne pagal valstybės standartus, o pagal savus dėsnius. Suprantama, kad įstaigos, kurios turi reikalų su menininkais, kultūros vertybių kūrėjais, stengiasi reguliuoti meną, siekia, kad jis atitiktų išorinius komercinės sėkmės standartus. Kitaip tariant, stengiasi turėti naudos.

Panaši situacija ir mokslo tyrimų finansavimo srityje. Dosniai finansuojami tie tyrimai, iš kurių rezultatų tikimasi sulaukti didelės komercinės naudos. Remiami tie tyrimai, kurie yra praktiškai naudingi, t. y. susiję su vartotojų laukiamų ir pageidaujamų naujų produktų kūrimu. Antai JAV tokiems tyrimams tenka 90 proc. visų privačių struktūrų skiriamų tyrimams lėšų. Akivaizdu, kad

tokių tyrimų sėkmė nemažai priklauso ir nuo bendro mokslo (ir fundamentinio, ir socialinio) išsivystymo lygio.

Tačiau tokia rinkos realybė. Šią realybę keisti galima tik vienu būdu – taikant tuos pačius rinkos principus: siūlyti tokias intelektualias prekes, kurios būtų naudingos, taigi ir paklausios. (Socialinių ir humanitarinių mokslų atstovų atžvilgiu tai reiškia viena – įsiklausyti į visuomenės poreikius ir stengtis tyrinė-

ti tuos socialinės realybės ir socialinio gyvenimo aspektus ir problemas, kurie aktualūs žmonėms.)

Iš to, kas pasakyta, galima padaryti išvadą, kad rinka turi įtakos ne tik individo profesijos autonomiškumui mažindama jį, bet ir daro poveikį veiklos pasirinkimui, pirmiausia kreipdama jį į tas veiklos sritis, iš kurių galima susilaukti komercinės naudos. Nemažą įtaką jį daro ir individo asmeniniams santykiams.

RINKOS POVEIKIS ASMENINIAMS SANTYKIAMS

Individo ir rinkos santykiai yra istorijos produktas. Šiuos santykius yra tyrinėję daugelis autorių (J. Buchman¹², B.Nelson¹³, E.Zaretsky¹⁴). Mes kreipsime dėmesį į du svarbiausius, mano galva, asmeninių santykių aspektus – intymumą ir įsipareigojimą.

Kiekvienas žmogus bendraudamas su kitais demonstruoja ir savo asmenines savybes. Kitam žmogui jis gali pasirodyti kaip romantiškas, emocionalus, atviraširdis ir t. t. Tačiau ne visada tokio pat atvirumo, nuoširdumo ir artimumo sulaukia iš kito žmogaus. Norint, kad kitas žmogus suprastų perduodamus giliausius jausmus bei išgyvenimus, reikia, kad jis būtų pasirengęs juos priimti. Norint perduoti vertybes, reikia, kad jis jas suprastų, žinotų, kas yra tos vertybės, kad jos būtų jam svarbios. Priešingu atveju šis perdavimas bus vienašališkas, nesulauks deramo atgarsio, o kartais gali būti suprastas netgi klaidingai (pvz., kokios nors informacijos apie vedybinį gyvenimą perdavimas. Jeigu žmogus vedęs, tai jis supras, ką tai reiškia. Jeigu ne, tai bus tik formali informacija, ir tiek). Taigi ir tokios vertybės, kaip drau-

gystė, kurią mes siūlome kitiems žmonėms, turi būti jų suprastos ir pripažintos vertybėmis.

Žmonės, norėdami parodyti vienas kitam savo jausmus, keičiasi dovanomis. Panašūs mainai – pasikeitimas prekėmis, daiktais – vyksta ir rinkoje. Galima spėti, jog tai nėra tapatūs dalykai. Kuo skiriasi pasikeitimas dovanomis tarp žmonių (pvz., Petro ir Jono) ir pasikeitimo daiktais rinkoje? Tai skiriasi iš esmės keiliais požiūriais¹⁵.

Pirma. Pasikeisdami dovanomis draugai parodo savo jausmus, pagarbą vienas kitam, dėkingumą ir šitaip siekia sustiprinti savo draugystę. O pasikeitimas daiktais vyksta todėl, kad vieni siekia turėti tokius daiktus, kuriuos turi kiti, o tie kiti irgi norėtų turėti tokius daiktus, kuriuos turi pirmieji. Taigi pasikeitimas čia vyksta suinteresuotumo pagrindu.

Antra. Pasikeitimas dovanomis yra intymus, asmenišką, tik juos siejantis veiksmas. O pasikeitimas daiktais rinkoje yra legalus ir viešas veiksmas.

Trečia. Draugai dažniausiai keičiasi dovanomis, kurios yra tam tikros kainos ir tam tikro kiekio. O rinkoje keičiamasi

daiktais, kurių kainos gali būti labai didelės, o daiktų kiekiai neriboti.

Ketvirta. Pasikeisdami dovanomis draugai nereikalauja garantijų, kad tos dovanos būtų geros ir kokybiškos. Jie tiesiog priima jas be jokių išipareigojimų (pvz., pakeisti, jei pasirodys nekokybiškos, netinkamos). Pasikeisdami daiktais rinkoje, jos dalyviai žiūri, ar iš tiesų gavo tai, ko norėjo, ar iš tiesų įgytas daiktas yra kokybiškas ir tinkamas vartoti. Jei ne – jie visada pasilieka teisę tą daiktą sugrąžinti, jeigu jis nepateisino jų vilčių.

Penkta. Draugai stengiasi dovanoti vienas kitam tokias dovanas, kurios būtų mielos, jam kažką primintų, t. y. turėtų tam tikro intymumo žymę arba dovana sukeltų teigiamas emocijas – juoką, džiaugsmą, būtų netikėta¹⁶. Pasikeisdami daiktais rinkoje, žmonės iš anksto žino, ko jie nori ir kaip tas, ko jie nori, turėtų atrodyti. Taigi čia jokio intymumo, jokios paslapties nėra. Atvirkščiai, lemia aiškumas ir dalykiškumas¹⁷.

Aptartieji skirtumai padeda geriau suvokti, kaip gėrybes supranta ir kaip jų atžvilgiu elgiasi pavieniai asmenys tarpusavyje bei kaip tos gėrybės suprantamos ir kaip elgiamasi jų atžvilgiu rinkoje (ką gėrybės reiškia rinkoje). Vadinasi, rinkos santykiai yra formalesni, bet daug aiškiau apibrėžti: čia individas žino, ko jis nori ir ko iš jo norima. Kita vertus, gėrybės individų lygmenyje yra kur kas intymesnis dalykas negu rinkos santykių lygyje¹⁸. To gėrybių (prekių) intymumo siekiama ir rinkos santykių lygmenyje. Kaip tai bandoma daryti ir kas tam galėtų padėti?

Kaip minėjome, rinkoje funkcionuoja dvi kokybiškai skirtingos prekių rūšys: (1) tai prekės-dovanos (mums turinčios asmeniškumo žymę) ir (2) prekės, kurias

galime pakeisti į kitas prekes be didesnių skrupulų (neturinčios mums asmeniškumo žymės).

Prekės-dovanos, patenkančios į asmens vartojimo sferą, įgyja tokią vertę, kuri nepriklauso nuo rinkos normų bei reikalavimų. Tą vertę jai nustato individas ir pagal savo kriterijus: jo akyse šis daiktas gali tapti itin vertingas ir netgi neįkainojamas, tiesiog neparduodamas – nėra tokios kainos, už kurią šis daiktas galėtų būti parduotas. Suprantama, tokios situacijos rinka pakešti negali, nes joje visi daiktai gali ir turi būti mainomi, t. y. privalo turėti savo kainą. Be to, visos prekės yra lygios ir gali būti laisvai įsigyjamos: jeigu aš noriu prekės, aš turiu ją gauti, ji turi būti man pasiūlyta ir jokie asmeniniai prietarai, skrupulai dėl tos prekės pardavimo čia neturi jokios reikšmės. Šiuo požiūriu prekių mainai yra bejausmiai: mainyti galima viską arba bet ką.

Ši rinkos norma svarbi, nes užtikrina: a) demokratinę gamybos plėtotę (teisę imtis verslo turi kiekvienas pilietis); b) paskirstymo demokratiškumą (visi, norintys ir turintys galimybių (pinigų), gali daiktą įsigyti, o ne tik išrinktieji); c) malonumo patyrimo demokratiškumas (kiekvienas, įsigijęs daiktą, gali patirti malonumą juo naudodamasis, o ne tik išrinktieji).

Šios normos įgyvendinimas grindžiamas dviem demokratijos socialinėmis normomis – (1) brolišku (solidarumu) ir (2) laisve.

Piliečiai elgiasi broliškai (solidariai), kai: 1) jie sutinka susilaikyti, nereikalauti didesnės gėrybių dalies, negu gauna kiti (tuo jie demonstruoja esą lygūs ir nenorintys gauti daugiau už kitus);

2) savanoriškai pasidalija turimomis gėrybėmis su piliečiais, kurie jų neturi visai arba turi nepakankamą kiekį (taip

jie užmezga broliškus santykius su kitais piliečiais)¹⁹.

Taigi žmonės rodo broliškumą, jeigu pasirengę dalytis ir nepretenduoja į didesnę gėrybių dalį. Šie broliškumo santykiai kartu įpareigoja žmones rūpintis vieni kitais ir ryšiai nėra beasmeniai, kaip rinkos atveju. Savo ruožtu broliškas rūpinimasis vieni kitų reikalais rodo ir žmonių vertybines nuostatas. Galiausiai paskatina juos dalyvauti bendrose akcijose (darbuose). Dalyvavimas šiose akcijose rodo piliečių politinės laisvės buvimą. Politinė laisvė, kurią jie turi, reiškia laisvę dalyvauti lygiomis teisėmis ir sąlygomis (kaip lygūs su lygiais įtvirtinant piliečių valdymo normas, tvarką bei įstatymus). Kitaip tariant, būdami lygūs kaip piliečiai, jie turi lygias galimybes daryti įtaką valdžiai, įstatymų priėmimui ir t. t. Turėdami laisvę, būdami lygūs kaip piliečiai, jie gali reikalauti iš valdžios tam tikrų gėrybių, pavyzdžiui, švietimo paslaugų teikimo visiems (išsimokslinimo galimybių), sveikatos apsaugos paslaugų teikimo, aplinkos apsaugos kokybės išsaugojimo ir pan. Piliečių broliškumas galimas tada, kai visuomenė pajėgia garantuoti tam tikrą materialinio aprūpinimo lygį visiems jos nariams, taigi turi tokią realią galimybę. Jeigu visuomenė neturi galimybių dalies savo gėrybių paskirstyti visiems, t. y. užtikrinti žmogaus vardo verto gyvenimo kiekvienam, tai nėra prasmės kalbėti ir apie broliškumą (solidarumą).

Piliečių broliškumas galimas, kai visuomenėje vyrauja demokratiškas nusi-teikimas. Piliečiai negali būti broliški vieni kitiems, jeigu jų nesieja, netelkia bendri siekiai, vertybės, idealai, jeigu jie nedalyvauja demokratinų institucijų veikloje –

šalinasi būti valdžioje. Tas šalinimasis ir vengimas dalyvauti įvairių demokratinų institucijų veikloje tik parodo, kad žmonės nesijaučia esą lygūs su kitais (kaip broliai), ir veikia liudija pilietinį nebrandumą ir pilietinį nevisavertiškumą. Tą savo broliškumą ir lygybę (supratimą, kad esi toks pat, kaip ir kiti) galima pademonstruoti tik vienu būdu – dalyvaujant demokratinų institucijų veikloje.

Šalintis tokios veiklos tolygu neatlikti broliškumo (solidarumo) priedermės. Tokia situacija matyti dabarties Lietuvoje, kur nemaža visuomenės dalis (ypač jaunimo) yra nusišalinusi nuo aktyvaus dalyvavimo visuomenės gyvenime, yra tiesiog jam abejinga. Politiniame gyvenime (kaip partijų nariai) dalyvauja tik vos 1 proc. gyventojų (ES šalių vidurkis – 12 proc.).

Minėtos demokratijos socialinės normos (broliškumas ir laisvė) neišvengiamai konfliktuoja su beasmenės ir egoistiškos rinkos normomis. Kaip gali rinkos sąlygomis piliečiai pareikšti savo laisvę?

Pirma, piliečiai savo laisvę gali pareikšti balsuodami rinkimuose ar išeidami į gatves. Ta jų laisvė (kaip rinkėjų) yra galinga jėga, galinti padėti keisti gyvenimo sąlygas ir priversti valdžią aprūpinti visus didesniu gėrybių kiekiu. Ta laisvė gali pasireikšti ir dalyvavimu visuomeninėse akcijose, jeigu nesutinkama su vyriausybės politika ir siekiama daryti jai įtaką, o ne palikti kraštą ieškant geresnio ir sotesnio gyvenimo svetur. Ekonominis bėglys visada kels nepasitikėjimą: jį priglaidusi šalis niekada nebus tikra, kad susiklosčius atitinkamai situacijai, ieškodamas dar geresnio gyvenimo, jis nepaliks ir jos, kaip paliko savo gimtąjį kraštą.

Antra, piliečiai gali reikalauti, kad visuomenės bendrosios gėrybės būtų skirstomos viešai, remiantis demokratiškos idealais ir visuotinai priimtais principais, o ne pagal tuos, kurie būtų naudingi tam tikrai grupei. Sprendimai yra teisėti, jeigu juos visuomenė priima vadovaudamasi demokratinėmis sprendimų priėmimo procedūromis.

Trečia, piliečiai gali reikalauti, kad gėrybės, kurias visuomenė skirsto, tektų visiems, t. y. kiekvienam, o ne tam, kuris gali už jas sumokėti pinigus ir jas pasisavinti.

Demokratijos socialinės normos ir rinkos normos reiškiasi skirtingose sferose. Individas taip pat yra ne tik pilietis, bet ir vartotojas. Jį reikia gerbti. Piliečio, kaip vartotojo, gerbimas pirmiausia reiškia jo privatumo gerbimą, visai nesigilinant į priežastis, kodėl jam reikalingas šis daiktas. Pripažindami jam teisę turėti šį daiktą, mes kartu privalome daryti viską, kad jį patenkintume. Taip mes rodome jam pagarbą kaip vartotojui. Pardavėjas neturėtų klausiti: „Kodėl jūs norite tai pirkti?“ Tai būtų vartotojo privatumo nepaisymas. Tačiau kai iškyla reikalas patenkinti visų piliečių poreikį pirkti būtent tokias (pvz., reprezentacines) prekes, tada tai jau tampa problema. Pardavėjas nori sužinoti, kodėl kyla toks susidomėjimas tomis prekėmis, kokie motyvai skatina žmones jas pirkti. Norint išvengti tokių siurprizų, tenka imtis rinkotyros, t. y. nuspėti poreikius. Tai pirmas žingsnis, neišvengiamai skatinantis norą šį poreikių procesą valdyti – galiausiai sukelti pirkėjui norą pirkti tai, kas svarbu, bet ne tiek pirkėjui, kiek parduodančiajam, suradusiam kelią į pirkėjo neišsipildžiusių svajonių šalį. Šitaip pasirinkimo

laisvė prarandama – pirkėjas patenka į tariamo pasirinkimo spąstus.

Akivaizdu, kad kai kurias gėrybes, prekes galima išsaugoti tik esant demokratiniam jų paskirstymo būdui. Pasiškliauti vien rinkos priemonėmis pavojinga, nes galima prarasti pilietinio broliškumo bei solidarumo jausmą. Kaip žinoma, rinkta tenkina individo poreikius per mainus, tačiau ne visi turi pinigų, už kuriuos galėtų įsigyti būtiniausių prekių (gėrybių). Kita vertus, būtų sunku išsaugoti ir išlaikyti pačią sistemą, pusiausvyrą tarp tų, kurie turi ir gali visiškai savimi pasirūpinti, ir tų, kurie dar negali ar jau nebegali. Tad rinkos kontrolės galimybė aktuali. Kokios šios kontrolės galimybės? Kokie čia gali būti rodikliai (indikatoriai), leidžiantys nustatyti rinkos išsigalėjimo visuomenėje lygį? Tai padaryti gali padėti du rodikliai.

Pirma, galimybė naudotis bendros paskirties teritorijomis, objektais (pvz., parkais), kurie negali būti privatizuoti ir kuriuose visuomenė turi teisę kontroliuoti padėtį.

Antra, galimybės buvimas gaunamas iš visuomenės vienas gėrybes konvertuoti į kitas pagal piniginius ekvivalentus. Kitaip tariant, rinkos visuomenėje visa, kas iš bendro visuomenės labo yra skirta piliečiams, turi būti paversta pinigine išraiška. Tai būtina todėl, kad žmonės galėtų laisvai lygintis su kitais. Aptarkime abi šias nuostatas.

Pirmiausia prisiminkime liberalų teiginį, kad visuomenė yra neišvengiamai susiskirsčiusi. Vadinasi, žmogus turi tiek laisvės, kiek jis turi galios pasiimti iš bendrojo gėrio savo dalį, t. y. kiek jis yra agresyvus pasirūpinti savimi pats. Iš dalies su tuo galima sutikti. Tačiau kai ku-

rios laisvės, kurias turi individas, turėtų būti suvaržytos vardan bendresnės laisvės (visuotinės laisvės – piliečių laisvės), pvz., turėti galimybę naudotis parkais, o ne priklausyti nuo apsuakraus juos nupirkusio piliečio²⁰. Tuo tarpu liberalas pasakytų: privačius kelius, parkus galima geriau tvarkyti, piliečiams būtų tik saugiau ir patogiau. Tačiau kyla klausimas: jei kelias ar parkas bus privatus, ar visi galės juo keliauti neturėdami pinigų? Kelių, miškų, parkų privatizavimas – tai iš esmės teisės judėti, keliauti privatizavimas. Liberalas į tai atsakytų: kelių privatizavimas nėra laisvės keliauti praradimas, o tik būtinybė mokėti už paslaugas, kurias individui numato teikti savininkas. Toks jų požiūris rodo, kad liberalai iš esmės negina laisvės kaip vertybės, kuri brangi visiems. Visai įmanoma, kad kiekvienas, užsidaręs savo valdose, gali virsti tironu, nepaisančiu jokių kitų žmonių teisių. (Prisiminkime privatizuotas ežerų pakrantes Lietuvoje.) Jis neteks laisvės jausmo pats ir galės pavergti ir netgi pražudyti kitus²¹.

Šitaip mąsto liberalai, nes jie neskiria laisvės kaip vertybės raiškos sferų: viena – laisvės raiška privačiame gyvenime,

o kita – laisvės raiška socialiniame gyvenime. Pripažindami laisvę kaip vertybę privataus asmens gyvenime, jie nelinkę pripažinti laisvės kaip vertybės visuomeniniame gyvenime. Akivaizdu, kad laisvė, kuri siejasi su visuomeninėmis gėrybėmis, jų turėjimu, turi būti kontroliuojama. Juk verslas, kurdamas materialines gėrybes, naudojasi žmogaus, gamtos ir visuomenės šimtmečiais kurtais kultūriniais ištekliais. Natūralu, kad individo (verslininko) laisvė šių išteklių atžvilgiu negali likti be visuomenės dėmesio.

Imkime bet kurį gamtos objektą, pvz., parką, – jis rūpi visiems visuomenės nariams, ne tik verslininkui, ketinančiam pasistatyti pelningą objektą. Tad suprantama, kad visuomenė turi kontroliuoti, prižiūrėti, kaip eksploatuojamas parkas, kokie čia statomi statiniai. Nėra ko stebėtis, kad saugomose gamtos teritorijose statomi objektai visada sukelia daug ginčų. Tokių pavyzdžių apstu ir Lietuvoje.

Kita vertus, piliečiai turi teisę kontroliuoti, prižiūrėti vyriausybę – kam ji skiria visuomenines lėšas, ar tos lėšos efektyviai naudojamos (Reiss²², Nozick²³). Tai liečia ir tokias ypač socialiai jautrias sritis, kaip švietimas ir sveikatos apsauga.

IŠVADOS

Rinka labiausiai skatina individo ekonominį aktyvumą ir kartu prisideda prie visuotinės gerovės kūrimo. Ją valdo ir užtikrina jos funkcionavimą normos, kurioms būdingos penkios savybės (bruožai): neasmeniškumas (rinkos santykiai yra neasmeniški – čia svarbu ne individas, o jo gebėjimas ar turėjimas galios teikti paslaugas); egoizmas (kiekvienas rinkos dalyvis, rūpindamasis savimi, rodo ir sa-

vo egoizmą, tuo jis gina savo intereso nepriklausomumą nuo kitų); neišskirtinumas (rinka nedaro jokio skirtumo tarp būtinausių prekių ir nebūtinų – jai svarbu, kad egzistuoja noras tą prekę turėti, ir tą troškimą ji privalo patenkinti); nesuinteresuotumas (rinka gina individo teisę laisvai ir netrukdomai gauti prekę); orientacija į konkretų rezultatą (rinkai svarbu, kad žmogaus poreikis būtų patenkintas).

Rinka gali padėti kurti ne tik individo gerį, bet ir daryti įtaką visuomenės bei politiniam gyvenimui. Jos remiama laisvės ir pasirinkimo idėja gina profesijos autonomiškumą, skatina piliečių telkimąsi į organizacijas, kurios gali ne tik imtis darbų, kurių nepajėgia deramai atlikti valstybinės institucijos, bet ir veiksmingai jas stebėti bei teigiamai skatinti pilietinės visuomenės tapsmą. Jos tikslas – prižiūrėti demokratijos socialinių normų (laisvės, solidarumo, broliškumo) įgyvendinimą rinkos sąlygomis, kai iškyla konfliktas tarp šių ir rinkos puoselėjamų normų.

Kita vertus, rinkos kuriamos ir puoselėjamos materialinės vertybės yra labai specifinės (pvz., vartojimo kokybė). Jos

neabejotinai svarbios, bet ne vienintelės – žmogus turi teisę ir gali siekti ir tų nematerialių vertybių, kurios nėra rinkos pripažintos, bet jam asmeniškai svarbios. Ir čia jis turi jausti realią paramą valstybės, kurios priedermė sudaryti sąlygas visiems ir kiekvienam visuomenės nariui siekti gerovės (savų tikslų, pripažįstant aukščiausią vertybę – žmogų ir jo orumą, kuris negali būti aukojamas rinkos tariaimai visagalybei. Kadangi ekonominės veiklos tikslas yra patenkinti individo ir visuomenės poreikius, tai jos rezultatai gali ir turi būti matuojami ne tik ekonominiu (naudos produktyvumo ir efektyvumo), bet ir etiniu (neprieštaringumo individo siekiams) masteliu.

Literatūra ir nuorodos

- ⁸ Žr. Amiyar Sen, *On Ethics and Economics*. Blackwell: Oxford, 1987, p. 45–48.
- ⁹ Žr. Daniel Hausman, *Preference, Value, Choice and Welfare*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011, p. 31–38.
- ¹⁰ Žr. James Buchman, *Whats should economist do?* Indianapolis: Liberty Press, 1989, p. 31–38.
- ¹¹ Žr. Rainold Dworkin, *Can a Liberal State Support Art?* Cambridge Mass: Harvard University Press, 1986, p. 221–233.
- ¹² Žr. James Buchman, *Whats should economist do?*, p. 31–38.
- ¹³ Žr. Benjamin Nelson, *The idea of Usury: From Brotherhood to Universal Otherhood*. Chicago: Chicago University Press, 1989.
- ¹⁴ Žr. Seth Zaretsky, *Capitalism, the Family and Personal life*. New York: Harper and Row, 1986.
- ¹⁵ Žr. Lewis Hyde, *The Gift: Imagination and Erotic Life of Poverty*. New York: Random House, 1983, p. 31–36.
- ¹⁶ Žr. R. Timus, *The Gift Relationship*. New York: Pantheon, 1971.
- ¹⁷ Žr. Richard Williams Smart, *Utilitarianism: For and Against*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- ¹⁸ Žr. Marcel Maus, *The Gift*. New York: Norton, 2007.
- ¹⁹ Žr. Rawls John, *Theory of Justice*. Oxford University Press, 1971, p. 105, 520–529.
- ²⁰ Žr. Anthony Fisher, *Resource of Environmental Economics*. Cambridge University Press, 2009, p. 175.
- ²¹ Žr. Robert Nozick, *Anarchy, State and Utopia*. New York: Basic Books, 2004.
- ²² Žr. J. Reiss, *The Philosophy of Economics*. London: Routledge, 2012.
- ²³ Žr. Robert Nozick, *Anarchy, State and Utopia*.